

KÁRMÁN GÁBOR

ELŐREMENEKÜLÉS: A HARMINCÉVES HÁBORÚ MINT MEGOLDÁS AZ ERDÉLYI FEJEDE- LEMSÉG HATALMI VÁLSÁGÁRA

Bethlen Gábor uralkodása Erdély aranykoraként él a történeti köztudatban. Számos okunk lehet arra, hogy egyetértsünk az évszázadok óta a történetírásában hagyományozódó nézettel: mind a fejedelem külpolitikai eredményei, a magyar királyi cím elnyerése és számos európai udvarral fenntartott kapcsolata, mind azok a sikerek, amelyeket a Bethlen által biztosított béke a gazdaság és művelődés területén hozott, indokolják, hogy kiemelt helyet biztosítsunk neki Erdély legnagyobb uralkodói között. A szaktörténészeken kívül kevesen emlékeznek azonban arra, hogy korántsem volt mindig magától értetődő, hogy a fejedelemről ez az imázs marad fenn: Bethlen Gábor egy évtizedes hatalmi válság folyamánként került az erdélyi trónra és uralmának megtartásához regnálása kezdeti szakaszában számos olyan lépést kellett megtennie, amelyek a korabeli közvélemény egy része (és számos későbbi történész) számára is vállalhatatlannak tűntek. Ahogy Péter Katalin az *Erdély története* lapjain megjegyezte: ha Bethlen Gábor uralkodásának harmadik évében meghal, az erdélyi történelem legsötétebb alakjai között emlegetnék, hiszen Lipca várát úgy kellett átadnia az oszmán hatalomnak, hogy saját helyőrségét ostrommal távolította el onnan.¹ Ráadá-

...szükség volt arra is, hogy Bethlen Gábor virtuóz módon és mindenféle skrupulus nélkül tudjon beszélni minden cselekedetéről, időnként még kudarcáról is a különböző érdekelteknek – mindig teljes mértékben az aktuális közönséghez alkalmazva mondanivalóját.

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

sul a pozíciójáról a Fényes Porta részéről fenyegető veszélyt még ez az extrém lépés is csak ideiglenesen hátrította el. A fejedelem politikájáról szóló összefoglalásokban általában élesen elválnak ennek a gondoktól terhelt, védekezésre koncentráló időszaknak, illetve a harmincéves háborúba való beavatkozásnak a tárgyalása.² Ebben a rövid tanulmányban amellet érvelek, hogy utóbbi nemcsak új korszakot nyit Bethlen politizálásában, de nélküle a fejedelemnek aligha sikerült volna lezárnia uralkodása kezdeti szakaszát és kikeverednie abból a nehezen vállalható kompromisszumokkal járó politizálásból, amelyre a több irányból érkező nyomás kényszerítette.

Az erdélyi fejedelmi hatalom válsága

■ 1597. december 23-án Báthory Zsigmond, Erdély fejedelme lemondott a trónról, és ez az aktus egy olyan folyamat kezdetét jelentette, amelyből egy idő után igen nehéz volt meglátni a kiutat. Noha a huszonöt éves fejedelem Rudolf császárnak adta át a fejedelemség feletti uralmat, a Habsburg-dinasztia nem volt képes megőrizni Erdély feletti fennhatóságát. Báthory a következő évben visszatért, majd 1599-ben újra lemondott, immáron unokatestvére, Báthory András javára. A bíborosból lett fejedelmet fél év múlva Vitéz Mihály erdélyi betörése buktatta meg. A havasalföldi vajda 1601-ben sikerrel verte vissza Giorgio Basta császári generálissal együtt Báthory Zsigmond visszatérési kísérletét, de nem sokkal később szövetségese meggyilkoltatta.³ Az Erdély feletti uralom a következő években a Basta (mint császári helytartó), illetve az egymást követő fejedelem-aspiránsok közötti párharc függvénye volt. Báthory Zsigmond végleg 1602-ben mondott le a trónról Rudolf javára. 1603-ban Székely Mózes személyében újabb jelölt jelentkezett be a fejedelmi címre, a Radu Șerban havasalföldi vajda elleni, Brassó melletti csatában azonban ő is életét veszítette még ugyanabban az évben.⁴ A következő uralkodóváltás Bocskai István felkelésének eredménye volt: a Partiumban indult és Magyarországon nagy sikereket elérő mozgalom folyamánaképpen 1605 szeptemberében az erdélyi országgyűlés is fejedelmévé választotta a bihari nagyurat, Báthory Zsigmond korábbi főtanácsadóját.⁵

A tény, hogy Erdély trónjára jóformán minden évben újabb fejedelem került, annak az eredménye volt, hogy a fejedelemség a 16. század utolsó évtizedében csatlakozott az Oszmán Birodalom ellen induló nagy háborúhoz, amelyet tizenötéves háború néven ismerünk. Az instabil személyiségnek bizonyuló Báthory Zsigmond nem volt képes arra, hogy végigvigye kísérletét Erdély, illetve az alárendeltséget fogadó Havasalföld és Moldva kiszakítására az oszmán érdekszférából. Sorozatos lemondásai és a keresztény koalíció kifulladás a kezdeti sikerek után olyan helyzetet teremtettek, amelyben a három volt oszmán adófizető állam hatalmi vákuumba került, és ezt a régió minden jelentős politikai tényezője a saját javára próbálta kihasználni. Miközben a Habsburgok képviselői újra és újra konfliktusokba keveredtek a fejedelemség politikai elitjével, a Báthory-család tagjai élvezték a császári házzal számos területen ellentétes érdekeket képviselő lengyelek támogatását, a 17. század első éveiben pedig egyre jobban magára talált a Fényes Porta is: Székely Mózes, majd Bocskai István oszmán katonai támogatást élvezett.

A vészjósló tendencia tehát a nagy oszmánellenes háború folyamánya volt, de nem szűnt meg a háborúskodást 1606-ban lezáró zsitvatoroki békekötéssel. Bocskai István ugyanannak az évnek decemberében elhunyt, és noha az erdélyi rendek Rákóczi Zsigmondot választották fejedelemnek (aki korábban helytartóként képviselte Bocskait), döntésükbe vetélytársainak csak egy része volt képes belenyugodni. 1608-ban Báthory Gábor a hajdúk élén, de a prágai udvar támogatását is élvezve mondatta le az öreg fejedelmet.⁶ Gyorsan elveszítette azonban a Habsburgok bizalmát, és 1610 után a Portán is egyre több gyanakvással figyelték Báthory kísérletét arra, hogy hatalmát Havasalföld fölé is kiterjessze. A fejedelem életére törő, 1610-ben megghiúsított széki merénylet után Magyarországra menekült főurak sikerrel tüzelték fel ellene Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitányt, aki a következő évben hadjáratot vezetett Erdélybe, a már korábban említett Radu Șerban vajda támogatásával. Ez a kísérlet azonban súlyos kudarcot vallott. Noha a csehországi emigrációban élő Báthory Zsigmond neve időnként még felmerült mint lehetséges fejedelemé, neki már nem volt lehetősége arra, hogy újra trónra kerüljön.⁷ Oszmán oldalról már hatékonyabbnak bizonyultak a Báthory eltávolítását célzó kísérletek. A fejedelmi diplomatából trónkövetelővé avanzsált Giczy András kísérlete a hatalomátvételre ugyan szintén megbukott, de 1613-ban Bethlen Gábor már oszmán csapatok támogatásával érkezett, és sikerrel taszította le trónjáról a nem sokkal később meggyilkolt Báthory Gábort.⁸

A 17. század első két évtizedében így állandósult az a helyzet, hogy noha elméletileg a két szomszédos nagyhatalom között nem volt nyílt háború, az erdélyi fejedelem uralmát mégis állandó veszély fenyegette mindkét irányból. Magyarországon élő arisztokraták ugyanúgy vonzódnak találták a gondolatot, hogy megkísértsék szerencsájüket az uralkodói cím elnyerésére, mint az Erdélyből a fejedelemmel szembeni konfliktusok miatt távozni kénytelen előkelők. A helyzet instabilitásához jelentős mértékben hozzájárult az is, hogy a fejedelemség nyugati határain immáron letelepített hajdúság továbbra is komoly katonai potenciált képviselt, amely bármikor mozgósítható volt, és bizonyos mértékben önálló politikai tényezőként viselkedett.⁹ Az erdélyi uralkodói hatalom válságát jelzi, hogy hasonló módon viselkedtek a fejedelemség egyes politikai csoportja is: a széles körű autonómiát élvező (és az azok szűkítését célzó kísérleteket nagy aggodalommal követő) szász Universitas az 1610-es évek fordulóján szintén számos alkalommal szembement Báthory Gábor politikájával, követeik egyaránt látogatták a bécsi, illetve a konstantinápolyi udvart.¹⁰

A szászok viselkedése is mutatja, hogy Bethlen Gábor trónra lépésével az erdélyi fejedelmi hatalmat fenyegető trend nem változott meg. Johannes Benkner, aki a korábbi években Báthory Gábor megbuktatásában is szerepet vállalt, továbbra is intenzíven kereste a kapcsolatot a Habsburgok képviselőivel annak ellenére, hogy Bethlen gesztusokat tett az elődje alatt számos sérelmet szenvedett szászok megbékítésére, és Benknernek helyet biztosított a fejedelmi tanácsban. 1616-ban aztán a szász tanácsúr belekeveredett abba a mozgalomba is, amely mindennél plasztikusabban jelezte, hogy 1613-ban nem ért véget a Báthory Zsigmond lemondásával kezdődött folyamat.¹¹

Homonnai Drugeth György, aki Forgáchhoz hasonlóan protestánsként nevelkedett és csak felnőttkorában tért át a katolicizmusra, 1615-től komoly szervezkedésbe kezdett, hogy megszerezze magának az erdélyi trónt. Az 1611-ben kudarcot vallott felső-magyarországi főkapitányhoz hasonló volt azok köre is, akik cselekvésre sarkallták: emigráns erdélyi politikusokon kívül az ekkorra már trónját veszített Radu Șerban vajda is újra feltűnt mellette. Homonnai a lengyel király, III. Zsigmond támogatását is élvezte, a felső-magyarországi vármegyékét azonban nem. Elsősorban rajtuk, illetve a lengyelek moldvai hadjáratának kudarcán múlt, hogy 1616-ban nagyon gyorsan reménytelennek bizonyult Homonnai kísérlete az erdélyi trón megszerzésére.¹²

A Habsburgok részéről érkező nyomás enyhítése

■ Homonnai Drugeth György sikertelen akciója híven mutatta azt, hogy noha Bethlen Gábor elvben már 1615-ben kiegyezett II. Mátyással, a továbbiakban sem volt számára tanácsos biztonságban éreznie magát a Magyar Királyság irányából. A nagyszombati szerződést 1617 nyarán megújították, ez azonban még mindig távolról sem jelentette azt, hogy a fejedelemmel kapcsolatos attitűd alapjaiban megváltozott volna a Habsburg-udvarban. Bethlen hatalomra kerülését II. Mátyás és közvetlen tanácsadói köre úgy értékelte, mintha Erdély a közvetlen oszmán függés előszobájába került volna, és Bécs püspöke, a nagyhatalmú főtanácsadó, Melchior Klesl a következő években is minden követ megmozgatott, hogy a szultán bábjaként kezelt fejedelem eltávolítása lehetővé váljon.¹³ A változást végül az 1618 májusában kitörő cseh felkelés és annak folyamánai hozták meg. A dinasztia, amely éppen csak túlélte létezésének egyik legnagyobb válságát – 1608 és 1612 között Mátyás főherceg egymás után szerezte meg az uralmat a korábban Rudolf császár fennhatósága alatt álló tartományok felett – most ismét nagy megrázkódtatással nézett szembe. A csehek a következő egy évben sikerrel állítottak maguk mellé más Habsburg-tartományokat: az 1619. július 31-én létrejövő *Confoederatio Bohemica* teljesen új államszövetséget hozott létre Csehország, Morvaország, Szilézia, valamint Alsó- és Felső-Lausicz részvételével, immáron a dinasztia nélkül. Egy hónapon belül ráadásul csatlakoztak ehhez a konföderációhoz Alsó- és Felső-Ausztria protestáns nemesei és polgárai is, akik ekkoriban még többségben voltak a két tartomány rendjeinek sorában. Nem csodálkozhatunk, ha ebben a szorongatott helyzetben az Erdély elleni fellépés lehetősége háttérbe szorult. Ennek nyilvánvaló jelét adta, hogy a két nagyszombati szerződés után még mindig fennmaradó, gyakorlati jellegű kérdéseket 1619 márciusában a király és a fejedelem küldöttei között Nagykárolyban létrejött egyezség Bethlen számára megnyugtatóan tisztázta.¹⁴ Ugyanakkor Bethlen Gábor számára világosnak kellett lennie annak is, hogy a fenyegetés nem tűnt el: Klesl 1618 júliusában a nem sokkal korábban (még II. Mátyás életében) magyar királlyá koronázott Ferdinánd főherceg azért vetette fogságba Miksa főherceg segítségével, mert a csehekkel szembeni eljárását nem tartották eléggé határozottnak. Nyilvánvaló volt, hogy a vallási türelmetlenségéről elhíresült Ferdinánd, amennyiben úrrá lesz a cseh felke-

lés okozta zűrzavaron, előbb-utóbb Bethlen számára is komoly fenyegetést jelent majd.

Éppen ezért logikus lépés volt Bethlen részéről, hogy a Habsburgok szorongatott helyzetéből minél nagyobb előnyöket próbáljon kovácsolni. Az 1619 nyarán Pozsonyban ülésző országgyűlés feszült hangulatban zajlott, a felekezeti törésvonal mellett kettéosztódó magyar rendek két tábora közé nemcsak a protestánsok sérelmeinek megoldatlansága vert éket, hanem számos más probléma is, így a király kérése, hogy a magyar rendek támogassák erőfeszítéseit a cseh felkeléssel szemben.¹⁵ Némelyik protestáns úr Bethlen Gábort is megkereste támogatásért, bár ezek száma alighanem jóval kevesebb volt annál, mint amit a fejedelem a későbbiekben hangoztatott. Mindenesetre a fejedelem aligha vállalta volna a kockázatot a hadjárat megindítására, ha 1619 augusztusában Prágából visszatérő diplomatája, az Erdélyben csak Markó vajda néven emlegetett havasalföldi trónkövetelő, Marcu Cercel nem közli vele a hírt: a cseh rendek II. Ferdinánd trónfosztása után szívesen látnák őt a királyi székben. Egy ilyen kedvező ajánlatot Bethlen már nem hagyhatott figyelmen kívül, hiszen ha valóra válik, a lépés alapjaiban rajzolta volna újra Közép-Európa térképét, és még akkor is számoltan lehetőséget nyújtott a fejedelemnek helyzete stabilizálására, ha a maximális célkitűzés mégiscsak kudarcot vall.¹⁶

Így Bethlen, noha nem hagyta pikírt megjegyzések nélkül a később megérkező hírt, hogy a cseh rendek 1619 augusztusának végén mégis inkább V. Frigyes pfalzi választófejedelemet választották királyukká, nagyon megelégedve a fejleményekkel. Mint az közismert, 1619 szeptemberében meginduló magyarországi hadjárata nagy sikereket hozott, csapatai nem találkoztak jelentős ellenállással, és egyetlen hónap alatt elérték az ország nyugati határvidékét. A novemberben összeülő országgyűlésen a rendek azt is felajánlották neki, hogy Magyarország királyává választják. Ezúttal Bethlen Gábor visszautasította őket, ám egy fél évvel később, 1620. augusztus 25-én, a beszercebényai országgyűlésen mégis elfogadta a megtiszteltetést. Koronázására nem került sor (annak ellenére, hogy a Szent Korona a birtokában volt) – nagy valószínűséggel Bethlen felmérte, hogy ez jelentős mértékben rontotta volna esélyeit egy kompromisszumos békekötésre. Ekkorra ugyanis már jól látszott, hogy távolról sem biztos a siker: a konföderált tartományok csapatai 1620 nyarán már mindenhol defenzívába szorultak a spanyol rokonai, illetve a birodalmi Katolikus Liga csapatai által megtámogatott II. Ferdinánd seregeivel szemben, november 8-án pedig megsemmisítő vereséget szenvedtek Prága határában, a fehérhegyi csatában.¹⁷

Noha a helyzet katasztrofálisnak tűnt, Bethlennek sikerült még egy teljes éven keresztül kitartania II. Ferdinánd csapataival szemben, és 1621. december 31-én a morvaországi Nikolsburgban (Mikulov) olyan békét kötnie, amely noha nem volt képes biztosítani számára összes valaha volt nyereségét, sokkal jobb helyzetbe hozta, mint amilyenben a háború megindításakor volt. A királyi címről le kellett mondania, és a koronát is visszaadta a Habsburgoknak, de hét felső-magyarországi vármegye az uralma alá került, ami jelentősen megnövelte bevételeit és súlyát a régióban. Erdély fejedelmei közül első alkalommal sikerült úgy békét kötnie a királlyal, hogy a szerződés

nem tartalmazta a kitételt, miszerint Erdély a Magyar Királyság része lenne.¹⁸ Ráadásul a cseh felkelés összeomlásával és a maradék ellenállás felszámolásával a konföderált tartományok területén II. Ferdinánd feje felül nem tűntek el a viharfelhők: a spanyol beavatkozás, illetve Pfalzi Frigyes megfosztása fejedelemségétől és választófejedelmi rangjától a Német-római Birodalom számos politikai tényezőjének felháborodását váltotta ki. A fragmentált helyi ellenállás mögé a 1620-as évtized közepére nemzetközi koalíció sorakozott fel az angol és dán király, valamint a németalföldi Egyesült Tartományok részvételével. Még ha szövetségük, amelyet az 1625-ben kötött hágai szerződés pecsételt meg, nagy sikert nem is volt képes elérni, de évekig lekötötte a császár erejét.¹⁹ Bethlen Gábor folyamatosan kereste a kapcsolatot a II. Ferdinánddal szembeálló hatalmakkal (1626-ban csatlakozott is szerződésükhöz) és együttműködésüket keresve az évtized során két alkalommal is újra hadat vezetett Magyarországra, 1623-ban, illetve 1626-ban. Noha ezek alkalmával újabb nagy sikereket már nem aratott (sőt az 1624. évi bécsi békében elveszítette Oppelnt és Ratibort, a Nikolsburgban a hatalma alá került két sziléziai hercegséget), nem kellett komolyan aggódnia amiatt, hogy a császár részéről hatalmát veszély fenyegeti.²⁰ Nyugati oldalról a harmincéves háború kezdeti szakaszának kihasználásával sikeresen állította meg azt a trendet, amely 1597 óta erősen megtépázta az erdélyi fejedelem tekintélyét.

Bethlen pozíciójának megerősítése az oszmán hatalom irányában

■ Ennél sokkal meglepőbb, hogy Bethlen Gábor uralmának stabilitását a másik irányból, az Oszmán Birodalom felől is a harmincéves háború első szakasza hozta el. Köztudomású, hogy Erdély fejedelmei közül Bethlen volt az, aki legjobban ismerte az oszmán közeget, és legvirtuózabb módon volt képes alkalmazni az annak keretei között sikerrel kecsegtető stratégiákat. 1613-as fejedelemmé választása előtt hosszú időszakokat töltött a szultán közvetlen fennhatósága alá tartozó területeken: amikor 1603-ban, Székely Mózes bukása után erdélyi előkelők először kínálták meg a fejedelmi címmel, az aktusra a belgrádi emigrációban került sor. Báthory Gábor bukott tanácsuraként is Temesvárra futott a fejedelem haragja elől, és Báthory megbuktatásának érdekében Drinápolyban a nagyvezírral is találkozott.²¹ A tény, hogy személyében az egyetlen olyan erdélyi trónkövetelőt ismerjük, aki saját kezdeményezésére, oszmán katonai segítséggel került trónra, és sikerült is megtartania azt, könnyen arra a feltételezésre sarkallhat, miszerint Bethlen Gábort a Fényes Porta részéről egyáltalán nem fenyegette komoly veszély.

Ennek épp az ellenkezője igaz. Noha Báthory Gábor kiszámíthatatlan politizálása miatt 1612-re elveszítette a szultáni adminisztráció bizalmát, Bethlen Gábornak ahhoz, hogy kihasználja az így támadt lehetőséget, számos kényelmetlen ígéretet kellett tennie, és ezek beváltását csak ideig-óráig tudta elodáztatni. Lippa és Jenő várának visszaszolgáltatása, amelyeket még Báthory Zsigmond vett vissza az oszmánoktól a tizenöt éves háború idején, a Fényes Porta számára presztízskérdésnek számított, és ennek érdekében különböző oszmán előkelőségek szívesen hangoztatták az elvet, hogy ahol egyszer me-

cset épült (illetve ahol a pénteki muszlim ima elhangzott), arról a településről többet nem mondhatnak le. Noha Bethlen Gábor a szultáni kormányzat minden lehetséges fóruma előtt hosszasan bizonygatta, hogy kész a szultán szolgálatára, de instabil uralmát nem veszélyeztetheti a várak átadásával, helyzetét nehezítette, hogy az 1614-ben hivatalba lépő budai beglerbég, Kádizáde Ali pasa kimondottan ellenszenvvel kísérte tevékenységét.²² Az 1606. évi zsitvatoroki béke tető alá hozásában kulcsszerepet játszó Ali pasa jó kapcsolatokkal rendelkezett a Magyar Királyságban is, és a háttérből támogatta Homonnai Drugeth György 1616-os kísérletét Erdély trónjának megszerzésére. A két irányból érkező nyomás kényszerítette rá Bethlent arra, hogy az országgyűlést rábírja Lippa átadásának engedélyezésére – és a már így is hatalmas presztízsvesztést jelentő aktust, ahogy fentebb említettem, még azzal is tetéznie kellett, hogy a helyőrséget ostrommal kellett eltávolítania, mielőtt átadta az erődtámenyt a temesvári pasának.²³

Bethlen kiszolgáltatott helyzetét kiválóan jellemzi, hogy a Porta iránti hűségét még ugyanabban az évben egy másik olyan cselekedettel is tanúsítania kellett, amely minden más közegben igencsak rossz fényt vetett rá. 1615-ben több dél-lengyelországi mágnáscsalád magánhadserege vonult be Moldvába, hogy a velük házassági kapcsolatokon keresztül összeköttetésben lévő Movilă család egy tagját tegyék meg vajdának. A letett vajda, Ștefan Tomșa azonban szultáni segítséget kapott, és az oszmán csapatok megjelenése a hadszíntéren a lengyel királyi seregek mozgósításához vezetett. Noha Bethlen Gábor a válság kezdete óta megpróbált kimaradni a konfliktusból (mindenkit biztosítva jóindulatáról és támogatásáról), 1616 nyarán nem állhatott ellen a Fényes Porta részéről érkező nyomásnak, és kénytelen volt csapatokat küldeni Iszkender pasa felvonuló seregei mellé. Noha katonái – követve az erdélyi fejedelmek sokszor látott taktikáját – nagyrészt lekésték a döntő ütközetet, az erdélyiek csatlakozása a szultáni sereghez mindörökre szégyenbélyeget hagyott Bethlen Gábor reputációján a lengyel királyi udvarban, és tulajdonképpen véglegesen lehetetlenné tette kapcsolataik normalizálását.²⁴

Úgy vélhetnénk, hogy Lippa átadásával és csapatok küldésével a lengyel frontra (amelyet a következő évben megismételt, hasonló halogató taktikák bevetésével) a fejedelem leróta adósságát a Fényes Portával szemben, de ez tévedés. Noha továbbra is voltak támogatói az oszmán közegben és nagy ellenfele, Kádizáde Ali pasa 1616 decemberében meghalt, továbbra sem látzott Bethlen Gábor számára kiút abból a kockázatos játszából, amelyet annak elfogadásával vállalt, hogy oszmán csapatok vitték be a fejedelemségre. Az 1618. év során sorozatosan szembesülnie kellett a Jenő átadására vonatkozó igényekkel, és 1619 nyarán diplomáciai helyzete a Fényes Portán már egészen kétségbeejtőnek tűnt: követei folyamatosan küldték neki a híreket arról, hogy már támogatói is úgy vélik, a vár átadása feltétlenül szükséges lesz további uralmának fenntartásához. Egyre többet lehetett hallani Báthory Gábor öccse, András nevét is mint lehetséges trónkövetelőjét.²⁵ Ebben a közegben szánta rá magát Bethlen Gábor arra, hogy egy huszárvágással teljesen új helyzetet hozzon létre: beavatkozása a cseh felkeléssel kezdődő válságsorozatba egy csapásra kiemelte a kizárólag oszmán támogatással trónon

maradó és ezért a különböző portai, illetve hódoltsági politikai körök felé kiszolgáltatott fejedelem pozíciójából.

Ehhez persze Bethlennek nem kis kockázatot kellett vállalnia. Noha 1620 elején a szultáni udvarba küldött üzeneteiben többször hivatkozott arra, hogy a nagyvezír engedélyezte számára a hadjáratot, ez csak igen korlátozott értelemben volt igaz. 1619 augusztusában Bethlen követé csak szóbeli jóváhagyást kapott Öküz Mehmed pasától, amelynek pontos tartalma egyáltalán nem volt egyértelmű – és hogy a tényt az ekkorra már meggyilkolt oszmán főtitkárviselő utóda, Güzelzse Ali pasa elhiszi-e, vagy sem, szintén erősen kétséges volt. Jenő várának ügye kétségkívül kikerült a portai tárgyalások látóköréből, de az oszmán elit nagyon sokáig nem volt hajlandó állást foglalni abban a kérdésben, támogatja-e az erdélyi fejedelem vállalkozását.²⁶ Pedig Bethlen a maga részéről mindent megpróbált, így például befizette a fejedelemség adóját is, amire már huszonöt éve nem volt példa. A tizenöt éves háború kezdete óta ugyanis Erdély vagy a lázadás állapotában volt a Portával szemben, vagy az oszmán támogatást élvező fejedelem nem volt abban a pozícióban, hogy beszédhesse az adót, esetleg a Fényes Porta ígérte meg, egyéb hűségről tanúskodó cselekedeteiért cserébe néhány évre elengedi ezt a kötelezettséget. Trónra kerülése után Bethlen Gábor először a Báthory Gábor bukása utáni kaotikus helyzetre, később a lengyel frontot tett szolgálatokra hivatkozva került el az adófizetést, és nem volt egészen elégedett azzal sem, hogy 1619 telén követei túl gyorsan beadták az összeget a Portára, anélkül, hogy előbb megbizonyosodtak volna arról, hogy az aktuális fejedelmük további előnyökhöz jut majd.²⁷

Noha Bethlen Gábor nem keveset ígért (a Magyar Királyság adófizető államra tétele mellett Csehország oszmán érdekszférába vonását is pedzegette), a portai előkelők nemigen tudták eldönteni, lehet-e hinni szavainak. Ugyanakkor nekik is volt veszítenivalójuk: az 1606-ban megkötött zsitvatoroki béke végrehajtása számtalan esetben hozott napvilágra vitatott kérdéseket, amelyek rendezéséhez újabb és újabb tárgyalásokra volt szükség, a legutóbbit 1618-ban, Komáromban zárták le. Noha Bethlen diplomatai hosszasan győzködtek a portai tisztségviselőket, hogy a békeszerződések nem II. Ferdinánddal, hanem a Magyar Királysággal kötettek (így érvényben maradnak az ellene lázadó magyar rendek támogatása esetén), nyilvánvalóan magas volt a kockázata annak, hogy a Bethlen Gábor melletti kiállással támogatása a Porta egy nagyszabású Habsburg-ellenes háborúba keveredik bele. Ez viszont nem állt az érdekükben, különösen, mivel II. Oszmán szultán (ahogy ez a későbbi fejleményekből kiderült) inkább a sorozatosan ismétlődő moldvai összeütközéseknek akart véget vetni egy nagy lengyel hadjáratral.²⁸

A portai álláspont eldöntetlen volta jelentős mértékben akadályozta Bethlen Gábort nyugati politikájának kibontakoztatásában. A magyar királyi címet a pozsonyi országgyűlésen az ezzel kapcsolatos bizonytalanságok miatt utasította vissza, és az ezen a téren tapasztalható bizonytalanság volt az oka annak a meglepő politikai húzásnak is, hogy 1620. január 16-án – mindössze egy nappal azután, hogy az általa vezetett magyar rendek csatlakoztak a II. Ferdinánddal szemben álló konföderációhoz – kilenc hónapra szóló fegy-

verszűnetet kötött a császárral. Noha hagyott magának egy kiskaput, amelynek kihasználásával már áprilisban küldött kisebb csapatokat cseh szövetségeseinek, de augusztus közepéig katonai szempontból tulajdonképpen csak az időt vesztegette, lehetőséget adva ellenfelének szövetségesei aktiválására. A meddő diplomáciai kötélhúzásnak aztán az vetett véget, hogy 1620 augusztusának második felében megérkezett Besztercebányára II. Oszmán levele, amelyben már feketén-fehéren szerepelt nemcsak az az ígélet, hogy a szultán megtartja a békét, de az is, hogy megsegíti az új uralkodót választó magyarokat.²⁹

A Porta attitűdjének megváltozását az okozta, hogy 1620 áprilisában megérkezett Konstantinápolyba Heinrich Bitter a konföderált rendek képviselőjeként. Ez még nem az az előkelő követség volt, amit Bethlen Gábor oly sokszor megígért, az általa átadott levelet a pozsonyi országgyűlésre küldött cseh tárgyalóküldöttség vezetője írta, de a szultáni adminisztráció mindenestre meggyőződhetett arról, hogy az erdélyi fejedelem nem a levegőbe beszél. Hogy még alaposabban megismerjék a helyzetet, a követ társaságában saját diplomatájukat is útnak indították, így 1620 júliusában Mehmed aga Prágában meglátogatta Pfalzi Frigyeset. Az általa szerzett benyomások igazolták Bethlen Gábor állításainak igazát, és az a perspektíva, hogy a Fényes Porta szívélyes kapcsolatokat építhet ki a II. Ferdinánd ellen szövetkezett hét tartománnyal, már elég vonzónak tűnt ahhoz, hogy cserébe érdemes legyen kockáztatni a zsitvatoroki békemű felborulását. Különösen, mivel Bethlen Gábor adófizetést is ígért a konföderált országok részéről – bár minden jel arra mutat, hogy az ő tudomásuk és beleegyezésük nélkül.³⁰

Bethlennek mindazonáltal tisztában kellett lennie azzal, hogy a szultáni *fermán* által ígért támogatás valóra váltásához még sokat kellett tennie. Sokat sürgette a konföderált rendek követségének megindítását a Portára, de amikor ennek tagjai végre megindultak Besztercebányáról (a magyar rendek követségének kíséretében) az ügy újabb halasztást szenvedett Karakas Mehmed budai pasa miatt, aki a követség feltartóztatásával próbálta rábírní Bethlen Gábort Vác erődjének átadására (amely szintén a tizenötéves háborúban került újra magyar fennhatóság alá, és amelynek visszaszolgáltatását a fejedelem szintén megígérte). Végül a követség csak a fehérhegyi csata után, 1620 novemberének közepén ért Konstantinápolyba. Noha hosszas tárgyalások után a következő év februárjában elérték, hogy a szultáni díván döntést hozzon segélycsapatok küldéséről Bethlen Gábor mellé, a konkrét katonai akciókat végül jóformán teljesen elszabotálták.³¹

Ez mindenesetre már nem befolyásolta azt, hogy Bethlen Gábor az oszmán hatalmi közegeben többé nem került vissza abba a pozícióba, amelyből 1619 szeptemberében megindította első magyarországi hadjáratát. Noha természetesen a szultáni adminisztrációban az 1620-as években is voltak vele kevésbé szimpatizáló tisztségviselők, általában véve sokkal jobb reputációnak örvendett, mint a korábbiakban. Ennek oka pedig nem az általa uralt terület növekedése volt, hiszen ezt az oszmán döntéshozók éppenséggel fenyegetésként is megélhették volna. Bethlennek sikerült elérnie, hogy hasznos és megbízható embernek tartsák, akinek időnként lehet engedményeket tenni, mert amit cserében ad, az kompenzálni fogja a rövid távú veszteséget.

Az oszmán politikai elit tagjait a fejedelem folyamatosan emlékeztette szolgálataira (és ezzel párhuzamosan politikai ellenfeleit hibáztatta azért, hogy nem lehetett még sikeresebb), és ezek közül is kiemelt helyet kapott az az eset, amelynek hitelét köszönhette: beváltotta 1619-ben tett ígérését, és hét olyan „ország” követeit hozta Konstantinápolyba, akik korábban sosem fordultak meg ott.

Az erdélyi fejedelem pedig nem késlekedett kihasználni azt, hogy a Fényes Portán olyan emberként kezelték, aki nagy hasznot hajthat a szultán birodalmának. Az adófizetést a következő években is számos alkalommal el tudta kerülni, és azt is elérte, hogy amikor mégis fizetnie kellett, a Báthory István trónra jutásakor 15 000 aranyra emelt összeg helyett csak a Szülejmán szultán idejében meghatározott 10 000 aranyat várják el tőle. Az általa uralt magyarországi területekért (legalábbis tudomásunk szerint) soha nem követték tőle adót – ellentétben utódjával, I. Rákóczi Györggyel, aki emiatt hosszas konfliktusba keveredett az oszmán adminisztrációval.³² 1623-ban és 1626-ban Bethlen Gábor hadi vállalkozásaihoz már komoly, tízezer főt meghaladó oszmán segédcsapatokat kapott, a korábban ellenséges budai pasák helyére pedig olyanok kerültek, akik lelkesen működtek együtt vele: az 1622 és 1626 között a hivatalt betöltő Szúfi Mehmed pasa és különösen utódja, Mürteza pasa nagyon jó kapcsolatot ápolt a fejedelemmel. Bethlennek még azt is sikerült elérnie, amit senki másnak a fejedelemség fennállása alatt: az 1625. évi gyarmati, majd az 1627. évi szőnyi Habsburg–oszmán béke tárgyalásain erdélyi küldöttek is jelen lehettek (még ha végső céljukat, hogy a békeszerződés Erdély számára is explicit védelmet nyújtson, nem is sikerült elérniük).³³ Az országgyűlés által 1626-ban utódjává választott felesége, Brandenburgi Katalin is megkapta még Bethlen Gábor életében az uralkodói felségjelvényeket a Fényes Portáról: ez a diplomáciai siker szintén egyedülálló volt az erdélyi fejedelmek addigi történetében.³⁴

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Bethlen Gábor hatalomra kerülésekor egy meglehetősen ingatag pozícióhoz jutott: a Magyar Királyság felől újra és újra meg akarták buktatni, az oszmán elit pedig igyekezett kihasználni kiszolgáltatott helyzetét. Az, hogy az 1620-as években már egy teljesen más közegben politizálhatott, legnagyobb részt a Habsburg Birodalomban bekövetkező válságnak köszönhető. Bethlen radikális döntése, hogy előremennekűl, és szorongatott helyzete ellenére is vállalja a beavatkozást a cseh felkelésből kinövő háborúba beváltotta a hozzá fűzött reményeket, és nemcsak a keresztény Európában került általa sokkal jobb pozícióba, hanem az oszmán politika világában is. Ehhez természetesen szükség volt arra is, hogy Bethlen Gábor virtuóz módon és mindenféle skrupulus nélkül tudjon beszélni minden cselekedetéről, időnként még kudarcairól is a különböző érdekelteknek – mindig teljes mértékben az aktuális közönséghez alkalmazva mondanivalóját. Ebben nagy segítségére volt, hogy a korabeli kommunikációs csatornák ritkán értek össze; amikor tárgyalópartnerei mégis értesültek arról, mit és hogyan tált a másik félnek, az időnként okozott némi fejfájást a fejedelemnek.³⁵ A közép-európai helyzetben bekövetkező hatalmas változások nem tőle függtek, ám alighanem a maximumot hozta ki a körülmé-

nyekből – így lehetősége volt elérni, hogy az erdélyi történelem egyik legstabilabb figurája helyett a fejedelemség egyik legjelentősebb uralkodójaként tartsuk számon.

■ JEGYZETEK

1. Péter Katalin: *A fejedelemség virágkora (1606–1660)*. In: Makkai László – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig*. Akadémiai, Bp., 1988. (A továbbiakban: Péter: *A fejedelemség*) 644.
2. Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarországért*. Akadémiai, Bp., 1969. (A továbbiakban: Nagy: *Bethlen*) 77–122, 123–447.
3. Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2000. 375–409. (A továbbiakban: Tóth: *A mezőkeresztesi csata*); Horn Ildikó: *Báthory András*. Új Mandátum, Bp., 2002; Gerald Volkmer: *Siebenbürgen zwischen Habsburgermonarchie und Osmanischem Reich: Völkerrechtliche Stellung und Völkerrechtspraxis einer ostmitteleuropäischen Fürstentums 1541–1699*. De Gruyter-Oldenbourg, München, 2015. (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, 56.) (A továbbiakban: Volkmer: *Siebenbürgen*) 195–241.
4. Tóth: *A mezőkeresztesi csata i. m.* 410–423; Barta Gábor: *Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606)*. In: Makkai László – Mócsy András (szerk.): *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Akadémiai, Bp., 1988. 529–532.
5. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó – Szabó Péter: *Koronás fejedelem: Bocskai István és kora*. General Press, Bp., 2006; Nagy László: *Egy szabályos magyar úr Genfben: A sokarcú Bocskai István*. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény, 2000; Szabó András: „Téged Is ten dicserünk”: *Bocskai István, Erdély és Magyarország fejedelme*. Kálvin, Bp., 2006.
6. Nagy László: *Tündérkert fejedelme: Báthory Gábor*. Zrínyi, Bp., 1988. 69–107; Papp Sándor: *Homonnai Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben*. Századok 2008. 807–848; Hangay Zoltán: *Erdély választott fejedelme Rákóczi Zsigmond*. Zrínyi, Bp., 1987. 144–203.
7. Horn Ildikó: *Önagsága merénylői (Gondolatok egy politikai összeesküvésről)*. In: Violeta Barbu – Tüdös S. Kinga (szerk.): *Historia manet. Volum omagial / Demény Lajos / emlékkönyv*. Kriterion, Kvár–Buc., 2001. 237–256; Uő: *Báthory Gábor belpolitikája: A kutatás problémái*. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Erdély-történeti Alapítvány–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2009. 133–152.; Uő: *Báthory Zsigmond prágai fogsága (1610–1611)*. In: Tusor Péter (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Bp., 1998. 266–280; Vörös Péter: *Forgách Zsigmond erdélyi expedíciója 1611-ben*. Hadtörténelmi Közlemények 2011. 864–887.
8. Péter: *A fejedelemség i. m.* 633–64.; Sudár Balázs: *Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem*. Századok 2011. (A továbbiakban: Sudár: *Iszkender*) 976–981; Papp Sándor: *Újabb adatok Bethlen Gábor hatalomra kerülése történetéhez*. In: Dáné Veronka et al. (szerk.): *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2014. (A továbbiakban: Papp: *Újabb adatok*) 36–47.
9. Nagy László – Nyakas Miklós: *Hajdútszesség tüköre*. Hajdúsági Múzeum, Hajdúböszörmény, 2001.
10. Cziráki Zsuzsanna: *Brassó és az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trónfoglalásában (1611–1613)*. Századok 2011. 847–876.
11. Cziráki Zsuzsanna: *Két világ határán. Johannes Benkner 17. századi erdélyi szász politikus bécsi és konstantinápolyi diplomáciai tevékenysége*. Belvedere Meridionale 2012. 3. sz. 17–35. A kompromisszumra lásd még uő: *Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen-kori Brassóban*. ELTE, Bp., 2011. 68–74.

12. Borbély Zoltán: *A Homonnai Drugeth György vezette Bethlen-ellenes mozgalom nemzetközi hátteréhez*. In: Dáné Veronka et al. (szerk.): *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2014. 295–309. A katonai eseményekről: Nagy: Bethlen i. m. 88–120.
13. Oborni Teréz: *Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615)*. Századok 2011. (A továbbiakban: Oborni: Bethlen) 877–914; Volkmer: Siebenbürgen i. m. 328–333; Cziráki Zsuzsanna: *Erdély szerepe Melchior Klesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között*. In: Kármán Gábor – Kees Teszelszky (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Bp., 2013. 77–102.
14. Volkmer: Siebenbürgen i. m. 334–335. A konföderációról: Benda Kálmán: *A Habsburg-abszolútizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján*. Történelmi Szemle 1984. 3. sz. 448–471.
15. Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. II. A bécsi békekötéstől a linczi békekötésig 1608–1647*. Hornyánszky, Bp., 1891. 144–167; Kármán Gábor: *Das Verhältnis der ungarischen Stände zum Böhmischem Ständeaufstand*. In: Václav Bůžek (hrsg.): *Der Böhmisches Ständeaufstand 1618–1620: Akteure, Gegner und Verbündete*. Aschendorff, Münster, 2021. (A továbbiakban: Kármán: Verháltnis) 291–294
16. A királlyá választási ajánlatról legújabbban: Kármán: Verháltnis i. m. 294–298.
17. Nagy: Bethlen i. m. 150–221.; Péter: A fejedelemség i. m. 661–671.; B. Szabó János: *Bethlen Gábor hadai a harmincéves háborúban: A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében*. 2. rész. Hadtörténelmi Közlemények 2014. (A továbbiakban: B. Szabó: Bethlen) 52–60.
18. Nagy: Bethlen i. m. 251–311; Péter: A fejedelemség i. m. 671–675; B. Szabó: Bethlen i. m. 60–62.
19. Peter F. Wilson: *Europe's Tragedy: A History of the Thirty Years War*. Allen Lane, London, 2009. 314–423; Georg Schmidt: *Die Reiter der Apokalypse: Geschichte des Dreissigjährigen Krieges*. Beck, München, 2018. 210–343.
20. Nagy: Bethlen i. m. 313–442; Péter: A fejedelemség i. m. 675–680; B. Szabó: Bethlen i. m. 62–70.
21. Péter: A fejedelemség i. m. 638–640; Papp: Újabb adatok i. m.
22. Sudár: Iszkender i. m. 982–984.
23. Uo. 984–986; J. Újváry Zsuzsanna: „Utolsó veszedelmünknek eltávoztatásáért”: *Adalék Lippa 1616-os átadásának történetéhez*. Ráday Gyűjtemény Évkönyve 2002. 197–207.
24. Sudár: Iszkender i. m. 984–988. Bethlen lengyel kapcsolatairól: Kármán Gábor: *Kovacsóczy István orációja 1615-ben III. Zsigmond lengyel király előtt*. Lymbus: Magyarástudományi Forrásközlemények 2019. 118–119; Gebei Sándor: *Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához (1622-ig)*. In: Papp Klára – Balogh Judit (szerk.): *Bethlen Gábor képmása*. Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen, 2013. 93–115.
25. Sudár: Iszkender i. m. 988–990.; Péter Katalin: *Bethlen Gábor magyar királysága, az országgyűlés és a Porta*. Századok 1983. (A továbbiakban Péter: Bethlen) 1028–1060; Papp Sándor: *Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1621)*. Századok 2011. (A továbbiakban: Papp: Bethlen) 926–930.
26. Péter: Bethlen i. m.; Papp: Bethlen i. m. 934–944.
27. Lipták János: *A portai adó története az Erdélyi Fejedelemségben*. Sauter, Késmárk, 1911. (A továbbiakban: Lipták: A portai adó) 29–34; Cristina Feneşan: *Der Harac Siebenbürgens in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Revue des Études Sud-Est Européennes 1996. (A továbbiakban: Feneşan: Harac) 101–103.
28. Papp: Bethlen i. m. 934–944; Sudár Balázs: *Ottoman Auxiliary Troops in Gábor Bethlen's Armies*. In: Kármán Gábor (ed.): *The Princes of Transylvania in the Thirty Years War*. Brill, Leiden, 2022. megjelenés előtt (A továbbiakban: Sudár: Ottoman).
29. Papp: Bethlen i. m. 953–954.; Kármán: Verháltnis i. m. 304–306.

30. A részletekre lásd Kármán: Verháltnis i. m. 305–308.
31. Papp: Bethlen i. m. 955–968; Uő: *Bethlen Gábor ismeretlen hadjárati terve II. Ferdinánd és a katolikus Európa ellen*. In: Kármán Gábor – Kees Teszelszky (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Bp., 2013. 104–127; Kármán: Verháltnis i. m. 308–309; Sudár: Ottoman i. m.
32. Lipták: A portai adó i. m. 36–45; Feneşan: Harac i. m. 103–106; Kármán Gábor: *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*. L'Harmattan, Bp., 2011. 140–143.
33. Sudár: Ottoman i. m.; Uő: *Egy harcművész a végeken: Mürtezá pasa*. Hadtörténelmi Közlemények 2020. 259–274; Uő: *Bethlen és az egri pasák*. In: Páli-Herczeg Zsuzsanna (szerk.): *Élet a török hódoltságban. I. Válogatott tanulmányok (2013–2019)*. Kronosz, Pécs, 2022. 128–143; Brandl Gergely – Göncöl Csaba – Juhász Krisztina – Marton Gellért Ernő – Szabados János: *Válogatott források az 1627. évi békeszerződés történetéhez*. Lymbus Magyarságtudományi Közlemények 2017. 151–203; *The Correspondence of the Beylerbeys of Buda 1617–1630*. Ed. by Kármán Gábor et al. Research Centre for the Humanities, Bp.–Faculty of Humanities and Social Sciences, Szeged, 2022.
34. Kármán Gábor: *Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal*. Aetas 2015. 3. 9–35.
35. Almási Gábor: *Bethlen és a törököség kérdése a korabeli propagandában és politikában*. In: Kármán Gábor – Kees Teszelszky (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Bp., 2013. 315–323.

